

TÜRK

ri için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. 1501'den itibaren 1925 yılına kadar İran'ı Safevî, Afşar ve Kaçar gibi Türk hânedanları idare etmiştir. Ancak bunları takip ettikleri Şiîlik siyaseti yüzünden daima olumsuz rol oynamışlar, İran Türkleri ile Anadolu Türkleri arasına bir set oluşturarak Orta Asya ve İran'dan Anadolu'ya olan Türk nüfus akışını engellemişlerdir. Bir grup Türk-İslâm devleti Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarında tarih sahnesine çıkmıştır. Moğol orduları tarafından ele geçirilen Kıpçak bozkırları Cengiz Han'ın torunu Batu Han'a verilmiş, o da Altın Orda adıyla bir Moğol devleti kurmuştur. Bu devlet başta Kıpçaklar olmak üzere Bulgar / Çuvaş gibi Türk topluluklarına dayanmıştır. Hânedanın ve yönetici kesimin İslâmlaşmasıyla devlet kısa sürede Moğol karakterini kaybetmiş ve hızla Türkleşmiştir. Timur'un 1391 ve 1395'teki ağır darbeleriyle sarsılan Altın Orda Devleti iktidar kavgaları neticesinde parçalanmış, Altın Orda'nın mirasını devam ettiren birçok Türk hanlığı kurulmuştur. Bunlar Kazan (1437-1556), Astarhan (1466-1556), Kasım (1445 [?] -1681), Kırım (1441-1783), Nogay (1398-1642) ve Sibir (1556-1600) hanlıklarıdır.

Türk-İslâm devletlerinden biri de Batı Türkistan'da Mâverâünnehir'de kurulan Timurlular'dır. Timur'dan önce Türkistan'da Moğol Çağatay Hanlığı bulunmaktaydı. Çağatay hanları da Altın Orda hanları gibi kısa sürede İslâmlaşmış Türkleşerek Timur İmparatorluğu'nun kurulmasına zemin hazırlamıştır. Timur bütün Batı Türkistan beylerini otoritesi altında toplamıştır. Ardından fütuhata başlamış, Çin sınırından Adalar (Ege) denizine, Kıpçak bozkırlarından Bağdat ve Kuzey Hindistan'a kadar sınırlarını genişletmiş; İran, Irak, Suriye, Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya, Kıpçak bozkırları ve Kuzey Hindistan'daki Türk-İslâm devletlerini ve beyliklerini kendine bağlamıştır. Bu büyük devlet Timur'un ölümünden sonra oğulları ve torunları arasında parçalanmıştır. Altın Orda ve Çağatay hanlarının soyundan gelmekle birlikte dil ve kültür bakımından tamamen Türkleşmiş olan bazı beyler Timur'dan sonra Batı Sibiryaya ile Batı ve Doğu Türkistan'da yeni hanlıklar kurmuştur. Bunlar Şeybânîler (Özbek Hanlığı, 1500-1599), Buhara'da Canoğulları (1599-1785), Hıve Hanlığı (1512-1920), Hokand Hanlığı (1710-1876) ve Kâşgar-Turfan Hanlığı'dır (XV. yüzyıl başları-1877). Kıpçak bozkırları, Sibiryaya

Batı Türkistan'daki hanlıklara Çarlık Rusyası tarafından, Doğu Türkistan'daki hanlıklara da Çin tarafından son verilmiştir. Mâverâünnehir, Hârizm ve Horasan'da kurulan Timurlular ve yukarıda zikredilen hanlıklar gibi Türk-İslâm devletlerinde Türk dili ve edebiyatında, bilim ve sanatta büyük gelişme olmuştur. Bilhassa Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin merkezlerinde XIII ve XIV. yüzyıllarda temeli atılan Doğu Türkçesi (Çağatay lehçesi) Timur'un torunları zamanında yazı ve kültür dili olarak gelişmiş, birçok edip ve şair yetişmiştir. Batı Türkçesi'ni de etkileyen Çağatayca'nın en büyük şairi Ali Şîr Nevâî'dir. Nevâî'yi Hüseyin Baykara, Şeybânî Han, Bâbü'r Şah ve Ebûlgazi Bahadır Han gibi hükümdar şairler ve yazarlar takip etmiştir.

Türk nüfusunun ve kültürünün yayıldığı bir diğer saha Kuzeybatı Hindistan coğrafyasıdır. Kuzeybatı Hindistan'da kurulan ilk Türk-İslâm devleti Delhi Sultanlığı'dır. Bu devlet, Gur hükümdarının Kuzeybatı Hindistan'a tayin ettiği Türk kökenli vali Kutbüddin Aybeg tarafından tesis edilmiştir (1206). Aybeg'den sonra Kuzeybatı Hindistan'ı Şemsiyye (1211-1266), Balaban (1266-1290), Kalaç / Halaç (1290-1320) ve Tuğluk gibi Türk hânedanları idare etmiştir. Moğol istilâsını sınırlarında durdurup püskürten Delhi sultanları, Kuzey Hindistan'ı Türk kitlelerine açarak bölgede Türk kültürü ve İslâm dininin yerleşip kökleşmesinde önemli rol oynamıştır. Kuzeybatı Hindistan'da ikinci büyük devlet, Timur'un torunlarından olup Türkçe yazdığı hâtıralarıyla tanınan Zahirüddin Bâbü'r tarafından kurulmuştur (1526). Hümayun, Ekber Şah, Şah Cihan ve Âlemgîr (Evgrenzîb) gibi büyük hükümdarların yetiştiği bu hânedan devrinde Bâbürlü Devleti Hindistan'ın en büyük siyasî gücü haline gelmiştir. Bâbürlüler siyaset, sanat ve mimaride de kendilerini göstermişlerdir. Özellikle Osmanlı ve İran Türk hânedanları ile iş birliği yapmaya çalışmış, Mekke şerifine, Yemen imamlarına ve Habeş hükümdarlarına maddî yardımda bulunarak İslâm dünyası ile yakından ilgilenmişlerdir. Şah Cihan, Osmanlı mimarlarının yardımıyla Agra'da bir sanat şaheseri olan Tac Mahal'i yaptırmıştır. Hindistan'da Âlemgîr'den sonra başlayan iktidar mücadeleleri ve iç isyanlar Bâbü'r İmparatorluğu'nun zayıflamasına ve çökmesine yol açmıştır. Öte yandan ticaret amacıyla ülkenin önemli merkezlerine sokulan ve buralarda tica-

ret kolonileri oluşturan İngilizler bu durumdan yararlanarak Hindistan'ı kendilerine bağlamıştır (1858).

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s. 7-9; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, tür.yer. (Türkçe trc. Yıldız Moran, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984, tür.yer.); Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 196; a.m.f., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 295, 355 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972, tür.yer.; a.m.f., *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, tür.yer.; a.m.f., "İlk Türk-İslâm Siyasî Teşekkülleri", *TDEK²*, I, 237-240, 247-284; a.m.f., "Ortadoğu'da Kurulmuş Türk Devletleri", a.e., I, 291-297, 323, 336-343; a.m.f., "XIV. Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da kurulmuş Türk Devletleri", a.e., I, 451-456; a.m.f., "Türkler", *İA*, XII/2, s. 261-264; a.m.f. – Mehmet Saray, *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller*, İstanbul 1983, s. 38; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (haz. Kazım Yaşar Kopraman – Afşar İsmail Aka), Ankara 1975, s. 143; Tuncer Baykara, "Doğu Anadolu = Turkmenia (Türkmen Ülkesi)", *Atsız Armağanı* (haz. Erol Güngör v.dğr.), İstanbul 1976, s. 61-66; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, tür.yer.; a.m.f., "XV. Yüzyılda Türk Âleminde Millî Şuurun Canlanması", *TY*, sy. 274 (1959), s. 13-15; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, tür.yer.; Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997, s. 30-37, 45-48, 66-77, 85, 102-107, 110 vd.; a.m.f., *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Trabzon 2001, s. 8-10, 21 vd.; a.m.f., *Türkiye Selçuklular Tarihi (Malazgirt'ten Miryokefalon'a)*, Çorum 2003, s. XI-XV, 27-30, 85 vd., 142, 195; a.m.f., "İslâm Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı", *Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat: Prof. Dr. Mikâil Bayram'a Armağan* (ed. Mustafa Demirci), Konya 2009, s. 53-82; a.m.f., "'Diyâr-ı Rûm'un (Roma Ülkesi) Türkiye Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 23, Konya 2008, s. 1-53; Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara 2004, s. 404-431; İsmail Kayabalı – Cemender Arslanoğlu, "Tarihî Türk", *TK*, XI/130-131 (1973), s. 75-111.

SALİM KOCA

Türkiye Dışındaki Türkler. Türkler'in göçebe bir kavim olması, göçebelikten ancak 1930'lu yıllardan itibaren tamamen vazgeçmesi ya da buna zorlanması sebebiyle Türk uruğları arasında kabilecilik çok geç sona ermiştir. 2002 yılında Rusya Federasyonu'nda yapılan nüfus sayımında yeni Türk grupları ortaya çıkmıştır. Dünyada Türk asıllı kırktan fazla etnik grup bulunmaktadır ve bunlar farklı isimlerle anılmaktadır. Türkler'e yaşadıkları coğrafyaya göre ad verildiğinden bunlar parçalanmıştır. Son dönemlerde Türkologlar tara-

findan ortaya atılan bir kavram “Türkçe konuşanlar”dır. Ancak Türkçe konuşanların tamamının Türk olduğu söylenemez. Türkiye dışındaki Türk toplulukları Afganistan, Azerbaycan, Bosna-Hersek, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Çin Halk Cumhuriyeti, Irak, İran İslâm Cumhuriyeti, Kazakistan, Kırgızistan, Kosova, Makedonya, Moğolistan, Moldavya, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Suriye, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna gibi elli değişik ülkede farklı rejimler altında yaşamaktadır. XX. yüzyılın başından itibaren başta Avrupa ülkeleri olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya ve Kanada gibi ülkelere başlayan işçi göçü neticesinde bu ülkelerde de bir Türk varlığı meydana gelmiştir. 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılması, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın hürriyetine kavuşmasıyla bağımsız Türk cumhuriyetlerinin sayısı -Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti dahil- yediye yükselmiştir. Ayrıca Rusya Federasyonu’nda Altay, Başkırdistan, Çuvaşistan, Hakas, Kabarda-Balkar, Karaçay-Çerkez, Nahçıvan, Tataristan, Tuva ve Yâkutistan olmak üzere on bir özerk Türk cumhuriyeti, Moldova’da Gagauz Özerk Bölgesi ile Çin Halk Cumhuriyeti’nde Sincan-Uygur Özerk Bölgesi bulunmaktadır. Özerklik statüsüne sahip Türk topluluklarının büyük çoğunluğu Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Moldova ve Özbekistan’da yaşamaktadır. Rusya Federasyonu’nun İdil-Ural bölgesinde Tatar, Başkırt ve Çuvaşlar; Kafkasya bölgesinde Karaçay-Balkar; Sibiryâ bölgelerinde Yâkut, Tuva, Hakas ve Altaylılar; Çin Halk Cumhuriyeti’ne bağlı Sincan-Uygur Özerk Bölgesi’nde Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Salarlar, Tatarlar ve Sarı Uygurlar; Özbekistan’a bağlı Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti’nde Karakalpaklar ve Moldova’ya bağlı Gagauz Özerk Bölgesi’nde Gagauzlar bulunmaktadır. Ukrayna’ya bağlı Kırım Özerk Cumhuriyeti’ndeki Kırım Tatarları’nın ancak parlamentoda temsilcileri bulunmaktadır.

Türkiye dışında yaşayan Türk toplulukları arasında ekonomik, sosyal ve siyasal bakımdan farklılıklar görülmektedir. Meselâ Rusya Federasyonu’nun İdil-Ural bölgesindeki Tatar ve Başkırtlar’ın ekonomik ve sosyal düzeyleri aynı bölgede yaşayan Çuvaşlar’a göre daha ileridir. Batı Türkistan’da bulunan Kazak ve Kırgızlar, Özbek ve Karakalpaklar arasında da aynı durum söz konusudur. Afganistan, Irak, İran, Mo-

ğolistan, Sincan-Uygur Özerk Bölgesi ve Tacikistan’da bulunan Türkler’in ekonomik ve sosyal durumları son derece kötüdür. Türkiye, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi (TİKA) vasıtasıyla Balkanlar, Moldova, Romanya, Moğolistan, Tacikistan, Özbekistan, Afganistan, Kırgızistan ve Kazakistan gibi ülkelerde yoksulluğun ortadan kaldırılması için çeşitli projeler yürütmektedir. Aynı şekilde TÜRKÖY kültürel alanda Türk halkları arasındaki iş birliğini arttırmaya çalışmaktadır. Masrafları Türkiye tarafından karşılanan Kazakistan’daki Ahmed Yesevî Kazak-Türk Üniversitesi, Kırgızistan’daki Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Afganistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan’da faaliyet gösteren ortaöğretim kurumları modern eğitim için çaba göstermektedir. Ayrıca Türkiye’nin çeşitli sivil toplum kuruluşları adı geçen ülkelerde projeler yürütmektedir.

Rusya 1552-1884 yılları arasında İdil-Ural, Deşt-i Kıpçak, Sibiryâ, Kafkasya, Kırım ve Türkistan bölgelerini; Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan Balkan savaşları sonunda Balkanlar’daki Türk bölgelerini; İngiliz ve Fransızlar I. Dünya Savaşı’nın ardından Musul, Kerkük, Erbil ve Suriye’deki Türk bölgelerini; Çin ise 1949’da Doğu Türkistan’ı işgal etmiştir. Rusya’da 1917 İhtilâli Türkler’in bağımsızlığı için önemli bir imkân doğurmuş, Türkler’in büyük bölümü kendi yarı bağımsız cumhuriyetlerini kurmuştur. Çin ve Rusya’daki Türkler çeşitli dönemlerde şiddet ve baskılara mâruz kalmıştır. 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra beş Türk cumhuriyeti tam bağımsız hale gelmiştir. Türkler yaklaşık 500 yıldan beri farklı halkların egemenliğinde yaşamalarına rağmen milliyetlerini, dillerini, dinlerini ve kültürlerini korumayı başarmıştır. Rus tarihçisi N. A. Aristov’un *Türk Halk ve Kabilelerinin Etnik Yapısı ve Sayıları* adlı eserine göre (1896) Kuzey Buz denizinden Adriyatik’e kadar olan bölgelerde yaşayan Türkler’in sayısı 26 milyondur. 1897’de Rusya’da yapılan ilk genel nüfus sayımının sonuçlarına göre Rusya’da 13 milyon Türk bulunmaktadır. Diğerleri Osmanlı Devleti, Afganistan, Bulgaristan, Doğu Türkistan, İran ve Romanya’da yaşamaktaydı. Günümüzde Türkiye dışında yaşayan Türkler’in sayısı 100-110 milyon civarında tahmin edilmektedir.

Meshet (Ahıska) Türkleri. Bugün Ahıska Türkü denilen yaklaşık 250.000 kişilik grup

Türkiye sınırına 15 km. uzaklıkta Gürcistan’a bağlı Ahıska şehrinin adıyla anılmaktadır. Bunlar nüfusun % 90’ının yaşadığı Özbekistan, Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Kırgızistan’da son yıllarda yapılan nüfus sayımlarında kendilerini Türk olarak kaydettirmişlerdir. Sadece Rusya Federasyonu’nda yaşayan 3275 kişi kendini Meshet Türkü diye yazdırmıştır (bk. **MESHET TÜRKLERİ**).

Altaylılar. Altay Cumhuriyeti’nde yaşayan bu Türk boyunun nüfusu 1926’da 39.062 ve 1989’da 70.777, 2002’de 67.239 kişi idi. 2002’de yapılan nüfus sayımında daha önce kendilerini Altaylı olarak kaydettiren Kumandinler (3114 kişi), Teleütler (2650), Telengitler (2399), Tubalar (1564) ve Çelkanlar (855) bu defa ayrı bir halk şeklinde yazılmıştır. Altaylılar doksan yılda ancak bir kat artabilmişlerdir ve son yirmi yılda nüfusta azalma olmuştur. Nüfusun 62.192’si kendi cumhuriyetlerinde yaşamakta ve cumhuriyetin nüfusunun % 30’unu teşkil etmektedir. Ruslar ise cumhuriyette % 58’lik bir nüfusa sahiptir. Aslında şamanist olan Altaylılar, Ortodoks hristiyan olarak gösterilmektedir. 1922-1947 yılları arasında Oyrot (Oyrot) dilli diye adlandırılan Altayca yazı dili bugün Altay Kıcı (Kiji) diyalektiğini esas almıştır. Masalları, halk şarkıları ve destanları çok zengindir. Altaylı yazar N. Ulagaşev (ö. 1946) bunları toplamaya çalışmıştır. Sovyet devri yazarlarından F. Kuciyak da Altay halk edebiyatını derleyen önemli kişilerdendir. T. Encinov tanınmış Altaylı yazarlardan biridir.

Azerbaycan Türkleri. Günümüzde Azerbaycan’daki toplam Azerî nüfusu 8 milyon civarındadır. İran’da yaşayan Azerîler’in sayısı hakkında kesin bilgi bulunmamakla birlikte nüfusun % 25’ini karşıladıkları, bunun da 15-20 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bağımsızlıktan sonra yüz binlerce İran vatandaşı Azerî Azerbaycanı’na göç etmiştir. İran’dan ve Rusya Federasyonu’ndan sonra en çok Azerî Türkiye’de yaşamakla birlikte Türkiye’deki sayıları hakkında da açık bilgi yoktur. 1990 yılından sonra Türkiye’ye gelip yerleşenlerin sayısı 30-40.000 civarındadır. Gürcistan’da 2002 nüfus sayımına göre -Abhazy ve Güney Osetya hariç- 284.753 (1989’da 307.556) Azerî yaşamakta ve nüfusun yüzde altı buçuğunu teşkil etmekteydi. Kazakistan’da 85.292, Kırgızistan’da 17.300, Özbekistan’da 35.848, Rusya Federasyonu’nda 621.840, Tacikis-

TÜRK

tan'da 3556, Ukrayna'da 45.176, Avrupa Birliği ve Amerika'da da 50-100.000 arasında Azerî bulunmaktadır. Rusya Federasyonu'nda 1989'da 335.889 olan Azerî nüfusu 2002'de 621.840'a yükselmiştir. Azerî-Ermeni savaşı ve ülkenin içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik şartlar sebebiyle eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ülkelerinde yaşayan Azerîler kendi ülkeleri yerine Rusya Federasyonu'na göç etmektedir. Kuzey Kafkasya'da Kabarda-Balkar Cumhuriyeti'nde yaşayan Balkarlar'ın menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de bu toplulukların esas unsurunu Hun, Bulgar, Hazar ve Kıpçak Türkleri'nin teşkil ettiğini araştırmalar ortaya koymaktadır (bk. KARAÇAY-BALKARLAR).

Başkırtlar. Ural dağlarının kuzey ve doğu kısımları ile İdil nehri havzasının kuzey kesimindeki bozkırlarda yaşarlar. Ahmet Zeki Velidi Togan'a göre Başkırtlar'ın aslı Kıpçaklar'a dayanmaktadır. Ruslar'ın 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astarhan'ı işgali neticesinde 1557'de Ruslar'ın hâkimiyetine girmişlerdir. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Rusya egemenliği altında yaşayan Başkırtlar Ahmet Zeki Velidi (Togan) liderliğinde "Küçük Başkırdistan" kurma faaliyetlerine girişmişlerdir. Ahmet Zeki Velidi bunun için başta Bolşevikler'e karşı mücadele eden çarlık taraftarlarının lideri General Kolçak ve Kazak millî hareketi Alaş Orda ile iş birliği yapmış, Kolçak'ın yenilerek Sibirya'ya kaçması üzerine bu defa Lenin ve Stalin'le iş birliğini denemiştir. Fakat Stalin, Tatar-Başkırt Sovyet Cumhuriyeti'ni ilân etmiş ve Zeki Velidi'yi azletmiş, Zeki Velidi Türkistan dolaylarına kaçmak zorunda kalmıştır. Bolşevikler, Tatar-Başkırt Sovyet Cumhuriyeti yerine 23 Mart 1919'da Başkırdistan, 1920'de Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerini ilân ettirmişlerdir. Başkırtlar'ın 1989'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ülkelerindeki toplam nüfusu 1.449.157 kişi idi. Rusya Federasyonu'nda 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre nüfusları 1.673.389'a yükselmiştir. Kendi cumhuriyetlerinde yaşayanların sayısı 1.221.302, bunlar arasında ana dili olarak Başkırtça'yı işaret edenler 1.135.714 kişidir. Başkırdistan Cumhuriyeti'nin nüfusu 4.104.336'dır; bunların 1.490.715'i Rus, 990.702'si Tatar'dır. Kendi cumhuriyetlerinde azınlık durumunda kalan Başkırtlar cumhuriyetleri dışında çeşitli şehirlerde yaşamaktadır. Ayrıca Kazakistan (1989'da 41.847), Kırgızistan (1100), Öz-

bekistan (3707, 1989'da 34.771 idi) ve Türkmenistan'da (1989'da 4678) 100.000 civarında Başkırt bulunmaktadır. Bunların büyük kısmı 1990'lı yıllardan itibaren Rusya Federasyonu'na dönmeye başlamıştır. I. Dünya Savaşı, 1917 İhtilâli ve ardından iç savaş, Stalin dönemindeki kıyım, II. Dünya, Afganistan ve Çeçenistan savaşları Başkırt nüfusunun sürekli azalmasına yol açmıştır. 1990'lardan itibaren Başkırtlar'da millî şuurun canlanmaya başladığı görülmektedir. Başta Ural olmak üzere millî ve siyasî cemiyetler kurulmuştur. Bu tür bir baskı uygulama eğilimleri iki kardeş toplumu birbirine düşürmüştür. Ural Başkırt Halk Merkezi, Başkırt Gençler İttifakı ve Başkırt Kadın-Kızlar Teşkilâtı 22-23 Şubat 1991'de Ufa'da V. Bütün İttifak Başkırt Halk Toplantısı adıyla bir kongre düzenlenmiş, bu kongrede Başkırt halkının durumu üzerinde durulmuş ve bir bildiri ilân edilmiştir. Ancak Başkırdistan yönetimi Rusya Federasyonu'ndan kopma gücünü gösterememiş ve 31 Mart 1992'de yeni federasyon antlaşmasını imzalamıştır.

Çelkanlar. Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk halklarından biridir. Dağlık Altay bölgesinde bulunan Lebed nehrinin (Çelkan ismi bu nehrin Türkçe adı Çalkandı'dan gelmektedir) kenarlarında yaşadıklarından eski dönemlerde kendilerini Lebedin ve Lebedin Tatarı diye adlandııyorlardı. Çelkanca, Türk dilinin Uygur-Oğuz grubunun Hakas lehçesine girmektedir.

Çulımlar. 2002 nüfus sayımında 656 kişi tesbit edilmiştir. Tomsk ve Krasnoyarsk bölgelerinde yaşayan Çulımlar'ın anavatanı Çulım nehrinin havzasıdır. Çulımcı Türk dilinin Uygur-Oğuz grubunun Hakas lehçesine girmekte, kaynaklarda Melet ve Melet Tatarcası olarak da geçmektedir. Sibirya'daki Dolganca, Kumandinca, Tofaca, Tubaca, Tuvın-todjinca, Çelkanca, Çulımcı, Şorca gibi Türk şiveleri yok olmak üzeredir. XIX. yüzyılın sonlarına kadar kendilerini korumayı başaran bu küçük topluluklar günümüzde yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Çuvaşlar. Dil ve din bakımından Türk-
lük'ten uzak gibi görünen Çuvaşlar'ın büyük çoğunluğu Ortodoks, bir kısmı putpe-
resttir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 24 Ekim 1990'da Çuvaş Sovyet Sos-
yalist Cumhuriyeti'ni ilân ettilerse de 13
Şubat 1992'de Rusya Federasyonu'na bağı-
lı Çuvaş Cumhuriyeti antlaşmasını imza-

lamak zorunda kalmışlardır (bk. ÇUVAŞ-
LAR).

Dolganlar. Yerkürenin en kuzeyindeki Türk topluluğudur. Kendilerini Dolgan, Tia-
kihi ya da Saha diye adlandırır. Tarihi
geçmişleri hakkında bilgi yoktur; Ruslar'ın
XVIII. yüzyılda bölgeyi ele geçirmesiyle
varlıklarından haberdar olunmuştur. 1897-
de 1224, 2002'de 7261 kişi tesbit edilmiş-
tir. Krasnoyarsk'ın Taymır Özerk Bölgesi'nde
Hatang kesiminde Hatanga ve Heta
nehirleri vadisinde (5517 kişi), Yâkutis-
tan'da (1272 kişi) hayat sürerler. Büyük
bir yarımada olan Taymır bölgesinde sa-
dece 40.000 kişi yaşamaktadır ve bunla-
rın 25.000'i Slavyan'dır. Dolganlar kendi-
lerini Yâkut ya da bölgenin diğer önemli
etnik azınlığı olan Evenkler'den ayırırlar.
Dolganca Türkçe'nin Altay grubuna da-
hildir, bazı bilim adamları ise Yâkutça'nın
bir diyalekti olduğunu iddia etmektedir.
Yâkutça, Dolganlar'ın yaşadığı Tundra böl-
gesinde hâkimdir, bölgede yaşayan diğer
Türk olmayan halklar da Yâkutça konu-
şurlar. Dolganlar, Sovyet Sosyalist Cumhu-
riyetleri Birliği döneminde yapılan bütün
nüfus sayımlarında ayrı bir halk şeklinde
yer almıştır. 1979'daki nüfus sayımında %
90'ı ana dili olarak Dolganca'yı işaret et-
miştir; 2002 yılında ise bu oran düşmüş-
tür. Yâkutlar, Dolganca'nın Yâkutça'nın bir
lehçesi olduğunu ileri sürdüklerinden okul
kitaplarında Dolganca'ya yer vermezler.
Dolganca 1970'te Rus harfleriyle yazıya
geçirilmeye başlanmış, ilk Dolganca kitap
1973'te yayımlanmış, 1981'de yeni bir al-
fabe kabul edilmiştir. Son yıllarda bazı ede-
biyat denemelerinde ve radyo yayınlarında
Dolganca'ya yer verilmeye başlanmış-
tır. Dolganca sadece Petersburg'daki bir
pedagoji üniversitesinde öğretilmektedir.
Pravoslavyan kilisesi, burada bir misyoner
okulu açarak Dolgan çocuklarına hem eği-
tim vermekte hem din adamı yetiştirmek-
tedir. Sovyet döneminde Şamanizm'in ya-
saklanmasına rağmen halk arasında bu
inanç gizlice yaşatılmaya devam edilmiş-
tir. Şamanizm, aile içerisinde babadan oğ-
ula ya da anneden kıza devam ettirilir, sil-
sile kesildiği zaman bunun büyük bir teh-
likenin işareti olduğuna inanılır.

Gagauzlar. Bugün Moldova'da yaşadık-
ları topraklara XVIII. yüzyılın sonunda Bal-
kanlar'dan gelmişlerdir. 1897'de Rusya'da
yapılan ilk nüfus sayımında isimleri Bes-
sarabya Türkleri diye geçmektedir. Gaga-
uzlar, XV-XIX. yüzyıllar arasında Osmanlı
Devleti'nin hâkimiyetinde yaşamakla bir-

likte arşiv belgelerinde Gagauz adına rastlanmamaktadır. Türkiye'de binlerce Gagauz Türkü çalıştığı gibi Türk üniversitelerinde okuyan çok sayıda öğrenci bulunmaktadır. TİKA aracılığıyla bölgede çeşitli kalkınma projeleri yürütülmekte, sosyal ve insanî yardımlarla Gagauzlar desteklenmektedir. 1957'den beri Kiril harflerini kullanan Gagauzlar 1993'te Latin harflerine geçmiştir (bk. GAGAUZLAR).

Hakaslar. Kendilerini eski dönemde Tadar diye adlandıran Hakaslar'ın Kırgız ve Sagay kolları vardır. Bunlar Yenisey Kırgızları'ndan gelmektedir. Çin kaynaklarında bu Kırgız boyuna Heges denildiği için aydınlar kendi ülkelerine Hakas adını vermişlerdir. Yazı diline sahip olan Hakaslar'ın dil ve edebiyat enstitüleri mevcuttur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ndeki nüfusları 1926'da 45.608 ve 1989'da 80.323 kişi idi. Rusya Federasyonu'ndaki nüfusları 2002'de 75.622 kişi olarak tesbit edilmiştir. Hakaslar'ın büyük çoğunluğu 1991'de kurulan kendi cumhuriyetlerinde yaşamakla birlikte nüfusun ancak % 12'sini (65.421), Ruslar ise % 80'ini oluşturmaktadır. Hakaslar ayrıca Krasnoyarsk bölgesinde (4489), Tuva Cumhuriyeti'nde (1219) ve Rusya Federasyonu'nun diğer bölgelerinde bulunmaktadır.

Karaçaylar. Kuzeydoğu Kafkasya'daki Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Ayrıca Kuban nehri yakınlarında yoğun Karaçay nüfusu mevcuttur. Menşey itibarı ile Kumandlar'dan geldikleri ileri sürülmektedir. Karaçaylar'la Balkarlar aynı soya bağlanıp aynı dili konuşmakla birlikte ayrı cumhuriyetlerde yaşamaktadırlar (bk. KARAÇAY-BALKARLAR).

Karaimler. Karaimler'in (Karaylar) sayısı Sovyet istatistiklerinde 1926'da 8324 ve 1989'da 2602 kişi gösterilmiştir. 2002'de Rusya Federasyonu'nda 366 Karaim yaşıyordu. Litvanya, Polonya ve Ukrayna'da bulunanların sayısı hakkında bilgi yoktur, ancak 1000-2000 arasında oldukları tahmin edilmektedir. Eskiden yazılı edebiyatları da olan Karaylar'ın bir kısmı İsrail'de yaşamaktadır ve Litvanya'da dinî faaliyetlerini sürdüreceği bir sinagogları vardır (bk. KARAILİK).

Karakalpaklar. Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamakta ve nüfusları sürekli artış göstermektedir (bk. KARAKALPAKLAR).

Kazaklar. Orta Asya'da Hazar denizinden Çin sınırına kadar uzanan topraklar-

da bulunan bir Türk topluluğudur (bk. KAZAKİSTAN; KAZAKLAR).

Kırgızlar. En eski Türk kabilelerinden biridir. Kırgız adı ilk defa Çin kaynaklarında milattan önce 201'de Kırk-hun (Tszyankun) şeklinde geçmektedir. Kırgızlar Güney Sibirya'nın Yenisey bölgesinde, Türkistan'ın doğusunda, Tanrı ve Pamir dağları eteklerinde yaşamıştır. XVIII. yüzyılın başlarında Yenisey'den ayrılarak bugünkü vatanlarına gelmişlerdir (bk. KIRGIZISTAN).

Kırımçıklar. İbrânî inancına sahip bir Türk topluluğu olup Türkçe konuşurlar. Kendilerini yahudi ya da Srel (İsrâil) çocukları diye adlandırır. 1926'da Kırım yahudisi olarak 6383 kişi, 1959'dan itibaren Kırımçık olarak 1480, 1970'te 1790, 1979'da 3000, 1989'da 1418 kişi idiler. 2002'de Rusya Federasyonu'nda 157, 1989'da Özbekistan'da 173 kişi yaşıyordu.

Kumandınler. Kumandıvandı, Kuvantı, Kuvandıg, Kuvandıh gibi isimlerle de anılırlar. Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk halklarından biridir. Dilleri Altayca'ya yakındır; bazı Türkologlar ise Hakasça'nın alt grubuna ya da Uygur-Oğuz grubuna girdiğini belirtmektedir. 1897'de 4092 kişi, 1926'da 6334 kişi olarak gösterilmiş, 2002 yılına kadar olan nüfus sayımlarında kendilerine yer verilmemiştir. 2002'de 3114 kişi oldukları resmî kayıtlara geçmiştir. Altay bölgesi, Altay Özerk Cumhuriyeti ve Kemerov bölgesinde yaşamaktadırlar. Fonetik bakımdan dilleri Şorca'ya ve kısmen Hakasça'ya yakındır. Orta kuşakla yaşlı kuşak dillerini konuşabilmektedir; gençler arasında ise Rusça yaygındır. 1933'te *Kumandın Alfabeti* isimli bir kitap neşredilmiş, 1990 yılına kadar okullarda Rusça eğitim yapılmıştır.

Kumuklar. Kuzey Kafkasya bölgesindeki en kalabalık Türk nüfusunu teşkil ederler. Büyük çoğunluğu Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kuzey Osetya ve Çeçenistan özerk cumhuriyetlerinde yaşamaktadır (bk. KUMUKLAR).

Nagaybekler. I. Petro zamanında Ortodoksluğa geçen bir Tatar grubudur. 1926'da yapılan nüfus sayımında ilk defa kaydedilmiş (11.219), daha sonraki nüfus sayımlarında (1939, 1959, 1970, 1989) Tatar olarak yazılmış, 2002'de ise yeniden Nagaybek adıyla (9600 kişi) kaydedilmişlerdir. % 90'ı Rusya Federasyonu'nun Çelyabinsk bölgesinin Nagaybak ve Çabarkul ilçelerinde yaşar.

Nogaylar. Karadeniz'den Aral gölüne kadar uzanan bozkırlarda yaşamışlardır. İsimleri ilk defa 1479 tarihli bir Rus belgesinde geçmekte ve bu ismi Cuci'nin torunu Nogay'dan aldıkları bilinmektedir. Dağıstan'ın kuzey kısımlarında bilhassa Terrek havzasında yaşayanlarına Ak Nogaylar denir. Nogaylar'a Rusya İmparatorluğu ve Rusya Federasyonu'nda yapılan bütün nüfus sayımlarında ayrı bir Türk grubu olarak yer verilmiştir. 1875'te sayıları 95.056 kişiydi. 2002'de 90.666 kişi oldukları belirtilmektedir. 1950 yılından itibaren Stavropol bölgesi ve Çeçen-İnguş cumhuriyetlerindeki Nogay okulları, Nogayca çıkan gazeteler kapatılmış, Kızılyar'da kurulan Nogay Öğretmen Okulu'nun faaliyetine 1957'de son verilmiştir. 9 Ocak 1957'de Nogaylar'ın yaşadığı Nogay, Kızılyar ve Tarumov ilçeleri Dağıstan'a, Şelkov ilçesi Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'ne, Heftekum ilçesi Stavropol bölgesine dahil edilmiş, böylece Nogay ilçesi dışında azınlığa düşmüşlerdir. Günümüzde Nogay dili ve kültürünün yaşatılmasında bu ilçe önemli rol oynamaktadır. Dilleri Kıpçak grubundadır. Sünnî müslüman olup % 90'ı ana dilini bilmektedir (bk. NOGAYLAR).

Özbekler. Batı Türkistan'ın en kalabalık Türk topluluğudur ve % 85'i kendi cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. 1897 nüfus sayımında Sart (968.655), Özbek (726.534), Tarançı (56.469), Kâşgarlı (14.938) ve Türk (440.412) olarak gösterilmiş, 1939'daki sayımda 4.081.096 kişi Özbek diye kaydedilmiştir. Özbekler'in Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ndeki nüfusu 1959'da 6.015.416, 1970'te 9.195.093, 1989'da 16.697.825 kişiye yükselmiştir. 2000'de Özbekistan'da yapılan nüfus sayımına göre Özbekler'in sayısı 18.959.577'dir. Özbekistan dışında en çok Afganistan'da bulunurlar, sayılarının 2-3 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Tacikistan'da 1.197.841 Özbek yaşamaktadır. Tacikistan'da 1992-1995 yılları arasında yaşanan iç savaş sebebiyle Özbekler'in ve diğer Türk gruplarının büyük bölümü ülkeyi terketmiştir. Bu iki ülke dışında Kazakistan (456.997), Kırgızistan (768.400), Türkmenistan (317.033), Rusya Federasyonu (122.916), Ukrayna (12.353) ve diğer eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ülkelerinde de Özbekler bulunmaktadır. 21 Ekim 1989'da Özbekistan Yüksek Meclisi, Özbekçe'yi devlet dili olarak kabul etmiş ve 1993'te Latin alfabesine geçilmiştir. Ülke yirmi yıldan beri İslâm Kerimov tarafından yönetilmektedir (bk. ÖZBEKİSTAN; ÖZBEKLER).

TÜRK

Şorlar. Kemerov bölgesinde Altay ve Hakas özerk cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. 1959'da 15.274 ve 2002'de 13.975 kişi oldukları tesbit edilmiştir, sayıları giderek azalmaktadır. Adları literatürde Kuznets Tatarları, Çernevi Tatarları, Mrastı ve Kondomtsı ve Mrasski olarak da geçmektedir. Şor dilinin Türkçe'nin Uygur-Oğuz grubunun Hakas alt grubuna dahil olduğu kabul edilmektedir. Hakaşça, Çulımca ve Altayca'nın kuzey lehçesi Şorca'ya yakındır. Şorlar'ın % 70'i 1926'dan 1939'a kadar Dağlık Şor Millî Bölgesi'nde yaşıyordu.

Tatarlar. 2002 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre Rusya Federasyonu'nda Tatarlar, Ruslar'dan sonra ikinci büyük etnik grubu teşkil etmekteydi (5.554.601). Ancak Tatarlar başta İdil-Ural bölgesi olmak üzere federasyonun her tarafında dağılık halde yaşadıklarından 3.779.265 kişilik Tataristan nüfusunun ancak % 45 kadarını (2.000.116 kişi) meydana getirmektedir. Tatarlar, Rusya Federasyonu'nda yaşayan Türk halkları arasında demografik bakımdan en karmaşık grubu oluşturmaktadır. Başta Azerbaycan (30.000), Belarusya (10.146), Kazakistan (249.229), Kırgızistan (31.400), Özbekistan (324.080), Türkmenistan (35.200), Ukrayna (73.304), Tacikistan (19.200) gibi eski Sovyet cumhuriyetlerinde 1 milyon civarında Tatar yaşamaktadır ve dünyadaki toplam Tatar nüfusu 6,5-7 milyondur. Sibiryâ Tatarları (9611 kişi) ve Astarhan Tatarları (2003 kişi), çarlık döneminde misyonerlerin baskısı sonucu ya da kendi istekleriyle Hıristiyanlığa geçen ve büyük çoğunluğu halen Tataristan'da yaşayan Kreşin Tatarları (24.668 kişi), Çelyabinsk bölgesinde yaşayan Nagaybekler de (9600 kişi) kendilerini ayrı bir etnik grup olarak kaydettirmişlerdir. Sovyetler Birliği döneminde yapılan nüfus sayımlarında ise kendilerini Tatar olarak yazdıyorlardı. Tatarlar, 365 yıl (1552-1917) başka bir devletin egemenliği altında yaşamalarına rağmen milliyetlerini, dillerini ve dinlerini korumuşlardır. Bilim adamları Tatarlar'ın millî kimliklerini korumasında İslâm dininin etkisinin büyük olduğunu belirtmektedir (bk. TATARİSTAN; TATARLAR).

Teleütler (Tele-ut, Tele-et). Altay Özerk Cumhuriyeti'nin Şebalin bölgesinde Sema nehrinin kıyısında ve Altay bölgesinin Çumiş ilçesindeki Büyük ve Küçük Baçat nehirlerinin kenarında yaşamaktadırlar. Eski dönemlerde Türkleşmiş bir Moğol boyu oldukları ileri sürülmekteydi. Fakat Türkolog N. Baskakov, Teleüt dilinin Kir-

giz-Kıpçak grubuyla ilişkilerini ortaya koymuştur.

Tofalar. Tofa adı V. yüzyıl Çin kaynaklarında Toha şeklinde geçmekte olup Yenisey bölgesinde yaşayan bir halk olarak gösterilmektedir. Kendilerini Tofa, Topa, Toha, Tıva diye adlandırırlar. Eski dönemlerde Karagas da denilirdi. Bazı bilim adamları nesillerinin Uygurlar'dan geldiğini söylemektedir. Rusya Federasyonu'nun Sibiryâ Federal Bölgesi'nde Irkutsk oblastının Nijneudinsk ilçesinin Tofalar ve Verhnegutar (Yukarı Gutar) köylerinde yaşamaktadırlar. Sayıları 150 yıldır 500-900 arasında değişmesine rağmen dilleri ve kendileri yok olmamıştır. Nüfusları 2002'de 887 idi. Tofaca ve Tuvaca Türk dilinin Sayan grubuna dahildir. Türk dilinin arkaik özelliklerini taşıyan Tofaca'yı fonetik, morfolojik ve söz varlığı bakımından Türkçe'nin ayrı bir kolu sayanlar da vardır. 1989 yılına kadar yazısız bir dil olarak varlığını muhafaza etmiş, aynı yıl Kiril harflerinden bir alfabe ihdas edilerek ilkökul birinci ve ikinci sınıflar için Tofaca ders kitapları hazırlanmıştır. Nüfuslarının azlığı, dillerinin yazısız olması, çevrelerinde yaşayan Buryat, Rus, Tuva gibi halkların dillerinin nüfuzu neticesinde Tofaca'nın söz varlığı gittikçe azalmaktadır ve sadece evlerde konuşularak varlığını sürdürmektedir. 2002 yılı nüfus sayımında sadece on dört kişi Tofaca'yı serbestçe konuşabildiğini ifade etmesine rağmen nüfusun % 43'ü ana dili olarak Tofaca'yı belirtmiştir.

Tuvalar. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Moğolistan'ın hâkimiyeti altında bulunan Tuva daha sonra Çin hâkimiyetine geçmiştir. Milliyetçi Tuva halkı nüfusunun azlığına rağmen 1911'de Çin'de Sun Yat Sen liderliğinde yapılan ihtilâli fırsat bilerek bağımsızlığını ilân etmişse de bu bağımsızlık uzun sürmemiş, üç yıl sonra Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Rusya'da 1921'de Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti ilân edilmiştir. Sovyetler Birliği, II. Dünya Savaşı sırasında yarı bağımsız Tannu'yu -Tuva Devleti- işgal etmiştir. Bu savaş yıllarında Tuva'nın nüfusu 70.000 civarındaydı. Bunun 50.000'ini Tuvalılar, 16.000'ini Ruslar teşkil ediyordu. 1944 yılına kadar yarı bağımsız kalan Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti 11 Ekim 1944'te Sovyetler Birliği'ne dahil edilerek muhtar bölge statüsü verilmiş, 10 Ekim 1961'de bu statü değiştirilerek Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur. 1991'den sonra Rusya Federasyonu içinde bir cumhuriyet statüsü kazanmış ve 1993'te adı Tıva olarak değiştirilmiştir. Tuvalı-

lar'ın nüfusu 1959'da 100.145 ve 2002'de 243.442 idi; 235.313'ü kendi cumhuriyetinde yaşamaktaydı. Rusya Federasyonu'nda bulunan Türk halkları arasında kendi dilini % 99 oranında ana dili olarak gösteren tek halktır. Nüfusları az olmasına rağmen millî benliklerini iyi korumuşlardır. 1930'da yazı dili Latin harfleri esasına göre düzenlenmişti, 1941'de diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Tuvaca için de Kiril harfleri icat edilmiştir. Zengin destanlara sahip olan Tuva halkının en meşhur destanı Keser'dir ve 1963'te neşredilmiştir. Salçak Toka, Sovyet devri yazarlarının en meşhurlarındandır. Tuvalılar şamanistti, sonraları aralarına Moğolistan'ın etkisiyle Lamaizm de girmiştir.

Tuvin-Todjinler (Tuga / Tuha). En eski Türk halklarından biri olup konuştukları dil Tuvaca'nın bir lehçesidir. Tuva Özerk Cumhuriyeti'nin kuzeydoğudaki Tuva-Todja bölgesinde yaşarlar; bölge hayvan ve bitki örtüsü bakımından dünyanın en zengin yerlerinden biridir. Dağlık kesimde yaşadıklarından diğer halklardan tecrit edilmiş durumdadırlar. Arkaik Türkçe yer adları açısından zengin olan bölgede XIX ve XX. yüzyıllarda yer altı ve yer üstü kaynakları bulunmuştur. Bölgeye Ruslar'ın iskânı neticesinde asimilasyon başlamış ve halk ana dilini unutmamıştır. 1931'de yapılan nüfus sayımında yerli halk 2115 kişi idi; 2002 yılında sayıları 4442 kişiye çıkmıştır.

Türkmenler. Oğuzlar İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Türkmen adıyla anılmaya başlanmıştır. Afganistan, İran, Irak, Suriye gibi çeşitli devletlerin egemenliği altında yaşayan Türkmenler'in sayısı bugün bağımsız bir ülke olan Türkmenistan'da yaşayanlardan daha fazladır (bk. TÜRKMENİSTAN; TÜRKMENLER).

Uygurlar. Doğu Türkistan'da zengin bir tarihe ve köklü bir kültüre sahiptirler. Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan-Uygur Özerk Bölgesi (14-15 milyon), Kazakistan (224.713), Kırgızistan (48.500), Özbekistan (19.526), Türkmenistan'da (1989'da 1328) ve Rusya Federasyonu'nda (2862), Suudi Arabistan, Türkiye, Amerika ve Avrupa ülkelerinde (15-20.000) bulunmaktadırlar (bk. UYGURLAR).

Yakutlar (Sahalar, Saha ve Uranhay Sahalar). Kuzeydoğu Sibiryâ'da Yakut Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. 1926'da 240.709 kişi olan nüfusları 2002'de 443.852'ye ulaşmıştır (bk. YAKUTLAR).

BİBLİYOGRAFYA :

N. Aristov, *Ob etničeskom sostave Tyurkskih plemen i narodnostey*, Petersburg 1896, s. 283-456; S. A. Tokarev, *Etnografiya Narodov SSSR*, Moskva 1958, s. 410; S. P. Tolstova, *Narodi sred-*

ney azii i kakahstana II, Moskva 1963, s. 154-185; *Narodnoe Hozyaystva i Kulturnoe Stroitelstvo Baskirskoy ASSR*, Ufa 1964; Ahmet Temir, "İdil-Ural ve Yöresi", *TDEK*, s. 1251-1271; İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, İstanbul 1981; İ. Kalmikov – R. Kereyov – A. Sikaiev, *Nogaytsı*, Çerkesk 1988, s. 54-61; Harun Güngör – Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri: Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara 1991; Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Çağdaş Türkiler* (ek cilt), İstanbul 1993; a.m.f., "Sibirya'daki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri", *Sibirya Araştırmaları* (haz. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul 1997, s. 25-46; a.m.f., "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XX, 15-47; a.m.f., "Tataristan Cumhuriyeti", a.e., XX, 48-57; D. Şabae, *Prauda o viselenii balkartsev*, Nalçık 1994, s. 23-78; Nevzat Özkan, "Gagavuz Türk Edebiyatı", *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Romanya ve Gagavuz Türk Edebiyatı*, Ankara 1999, XII, 182 vd.; M. Demidov, *Postsovetkiy Türkmenistan*, Moskva 2002, s. 12-24; *Etničeskiy atlas Uzbekistana* (haz. Alişer İlhamov), Taşkent 2002, s. 5-288, 320-339; Erkin Emet, "Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XX, 276-281; Yaxiong Du, "Batı Yugur (Sarı Yugur) Türkleri ve Kültürleri" (trc. Nurşen Özsoy), a.e., XX, 323-330; Ömer Turan, "XX. Yüzyılda Türk Topulukları", a.e., XX, 331-360; Özdemir Çobanoğlu, *Anavatanından Anavatan'a Bir Gagauz*, İstanbul 2003, s. 45-111; F. Angeli, *Oçerki istorii gagauzov potomkov oguzov (seredina VIII-naçalo XXI vv)*, Kişinev 2007, s. 381-573; V. M. Ploskih – D. D. Džunuşaliev, *İstoriya kirgizov i kirgizstana*, Bişkek 2007, s. 287-323; *Azerbaycan Tarihi: 1941-2002-ci iller* (ed. T. Gaffarov), Bakü 2008, s. 190-371; B. Kubae, *Karaçevtsı i balkartsi v XX stoletii*, Bişkek 2009, s. 34-76; M. İbragimov – A. İbragimov, "Kumiki, Kumikskiy Entsiklopedičeskiy", *Slovar, Mahaçkala* 2009, s. 90-93; A. Popov, "Poezdka k Dolganam", *SE*, sy. 3-4 (1931), s. 55-57; a.m.f., "Materialı po rodovomu stroyu dolgan", a.e., sy. 6 (1934), s. 116-139; a.m.f., "Olenevodstvo i dolgan", a.e., sy. 4-5 (1935), s. 184-205; M. Sergeev, "Tofalanı segodnya (K istorii natsionalnogo stroitelstva)", a.e., sy. 4 (1940), s. 55-57; S. Vaynşteyn, "Rodovaya struktura i patroničeskaya organizatsiya u tofalarov (do naçala XX veka)", a.e., sy. 3 (1968), s. 60-67; V. Krivosov, "K sovremennoy etničeskoj situatsii v Tofalarii", a.e., sy. 5 (1987), s. 162-173; "Krasnaya kniga yazikov maločislennih tyurskih narodov Rosssi", *Tatar Dönyası*, sy. 2, Moskva 2004, s. 3-5; Nuri Gürgür, "Doğu Türkistan'ın Dünü, Bugünü ve Yarını Üzerine", *TY*, sy. 264 (2009), s. 2-8.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

II. KÜLTÜR VE MEDENİYET

1. Genel. İslâm Öncesi Türk Kültür ve Medeniyeti. Orta Asya'da yapılan arkeolojik araştırmalara göre Türk tarihi milattan önce 2750 yıllarına kadar geri gitmektedir. İslâm öncesi Türk kültürü göçebelik kültürüyle karıştırılmıştır. Türkler'in ekonomisinin hayvancılığa dayanması, yay-

lak-kışlak hayatı bu yanılığın başta gelen sebebi olsa gerektir. Türk kültürü göçebeliliğin değil bozkır kültürünün özelliklerini taşımaktadır. Türkler'de sistemli bir besicilik, inançta gök tanrıçılık, ailede adalet, mâzide tarihîlik, ahlakta alplik gibi özellikler varken göçebelilerde daha çok asalak ekonomi, çok tanrıçılık veya totemcilik, aile çevresini aşmayan bir hâkimiyet anlayışı (aşiret devleti) ve tarihsizlik görülmektedir. Ayrıca Türk maddî kültüründe temel teşkil eden at ve demir de göçebelikte yoktur. Bozkırlarda doğup gelişen bozkır kültürünün sahipleri savaşçı insanlar olan çoban Ural-Altay kavimleridir. At bunlar tarafından ehlileştirilmiş, demir bunlar tarafından işlenmiştir. Bozkır kültürünün Türkler'e mahsus olduğu son Andronovo kazılarında da anlaşılmıştır. Türk soyundan gelen savaşçı Andronovo insanının kültüründe esas rolü oynayan at ve demirin büyükbaş hayvan yetiştiren yerleşik (köylü) kültüründe (İndoermenler'de vb.), devşirmecilik ve avcılıkla meşgul göçebe kültüründe (Moğollar'da, çöl kavimlerinde) önemli yer tutmaması proto Türkler'in bozkır kültürünün gerçek sahibi ve yayıcısı olduğunu göstermektedir.

W. Koppers, atın ehlileştirilmesi ve atlı-çoban kültürün ortaya konmasının ilk Türkler'e bağlanabileceğini, bu başarının kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde önemli sonuçlar verdiğini, F. Flor, atın binek hayvanı olarak kullanılmasının dünya tarihinde çok önemli ve tarımcı hayvancılığın çok üstünde bir kültür merhalesi teşkil ettiğini belirterek atın Türkler tarafından ehlileştirilerek insanlığın hizmetine sokulduğunu, W. Schmidt de Türkler'in ata binen ilk insanlar olduğunu kaydeder. At en eski çağlardan beri Türkler'in siyasal, ekonomik, sosyal ve dinî hayatında önemli rol oynamıştır. Türkler sürüler halinde yetiştirdikleri atın etini yer, onu kurban olarak sunar ve özellikle savaş atlarından binlercesini yabancı ülkelere satarlardı. Çin belgelerine göre Hunlar'dan önceki Çin'in kuzey kavimleri atla muharebe usullerini bilmiyorlardı; Çinliler de atı yalnız savaş arabalarında kullanıyorlardı. Okçu Hun savaşçısı küçük yaşta eğitiliyor, büyüdüğü zaman mükemmel bir atlı muharip oluyordu (Ligeti, s. 37, 40). Hunlar at üstünde yer içer, alışveriş yapar, konuşur ve uyurlardı. At başka kavimleri yalnız sırtında taşıdığı halde Hunlar at üstünde ikamet ederdi. VII-X. yüzyıl Bizans kaynaklarında Türkler'in sanki at üstünde doğdukları ve yerde yürümesini bilmedikleri kaydedilmektedir.

Eski Türk kültürünün dünya tarihinde iki önemli etkisinin bulunduğu tesbit edilmiştir. Bunlardan biri besiciliği geliştirmek ve yaymak suretiyle ekonomik, diğeri yüksek teşkilâtçılık yoluyla sosyal etkidir. İnsanların henüz teknik bilgiye sahip olmadıkları devirlerde, yaşayabilmek için coğrafi şartlara uymak zorunda kalan kitlelerden kendilerini toprağa bağlayan tarım bölgelerinde oturanlar ancak çapa, tekerlek gibi küçük aletler icat etmek ve ilkel barınaklar yapmak suretiyle yerleşik kültürün temellerini atarken bozkırda yaşayanlar yine coğrafi şartlar gereği besiciliğe sarılmışlar, böylece kendi kültürlerini oluşturmaya girişmişlerdir. Yerleşik insan, elindeki küçük arazinin sağladığı imkânlarla sınırlı kalmak mecburiyeti karşısında bir nevi tevekküle bağlanırken bozkırlı, sürülerin karnını doyurmak için yeni yeni otlaklar peşinde iklimden iklimine koştuğundan dünyayı kendisine dar gören bir tip haline gelmiştir. Yerleşik insan, bir ailenin sınırlı menfaatleri dışında herhangi bir hak davası gütmeye ve daha geniş bir cemiyet yapısının gereklerini düşünmeye ihtiyaç duymazken bozkırlı kalabalık sürüleri türlü manevralarla kışın birbirinden uzak yerlere götürmek, otlakları ve suyu silâhla muhafaza etmek, hayvanları yaylak ve kışlaklarda barındırmak, diğer sürü sahipleriyle anlaşmalar yapmak ve aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için bir hakem heyeti tesis etmek, buna meşruiyet kazandırmak gibi hukukî yollar aramak zorunda kalmıştır. Böylece bozkırlı, çobanlığın geliştirdiği sevk ve idare kabiliyetini, emretme ve itaat alışkanlığını hayvan sürülerinden insan kitlelerine intikal ettirme ve başka bir dünya görüşü elde etme şansına erişmiştir. Bozkırlı unsurlar, zamanla yerli çiftçi-köylü üzerinde hâkim duruma geçerek idarî-askerî teşkilât kurmuşlardır.

Türkler demir madeni sayesinde çiftçi-köylü üzerinde kolayca siyasî hâkimiyet kurabilmişlerdir. Demir çağı bu madenden çok sayıda alet ve silâh yapılması ile başlamıştır. İnsanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç teşkil edebilecek miktarda demir madeninin varlığı eski Türk yurdunda farkedilmiş ve işlenmeye geçilmiştir. Demir işleyiciliğinin Orta Asya'daki kesin tarihi bilinmiyorsa da bunun milattan önce II. binyılın başlarına rastlaması gerekir. Daha o asırlarda Türkler'in geniş sahalara hükmedebilmesi, sürat bakımından atın sağladığı üstünlük yanında vurucu silâh olarak demir aletlerin onlar tarafından kullanılmış olması ile açıklana-